

УДК 348.04-261.5

І.В. Коваль

кандидат політичних наук,
доцент кафедри гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Івано-Франківського факультету
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНИХ ЧИННИКІВ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД

Сьогодні національна свідомість є всепроникаючою дійсністю, і важко уявити, що на початку ХІХ ст. у Східній Європі, як, власне, і в більшості країн світу, вона була лише туманним поняттям, яке повільно набирало певних рис та ознак. Це не значить, що раніше народи не знали про існування етнічних відмінностей. Люди завжди відчували велику прив'язаність до своєї батьківщини, мови, звичаїв. Хоч в еволюції національної свідомості кожного суспільства спостерігалися значні розбіжності, сучасні вчені вирізняють у розвитку національних рухів Східної Європи три головні етапи, між якими є ряд спільних рис. На початковому етапі, позначеному дещо ностальгічними настроями, невелика група вчених-інтелектуалів збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, вважаючи, що незабаром самотність їхнього народу зникне під навалою імперської культури.

Другий, або культурницький, етап, як правило, ставав періодом несподіваного «відродження» місцевих мов, їх дедалі ширшого використання в літературі та освіті. І на третьому, або політичному, етапі відбувалося зростання національних організацій, у тому числі і національних церков, і висунення національно орієнтованих вимог, за якими у більшій чи меншій мірі крилося прагнення до самоврядування. В Україні, як і в інших країнах, виникнення й поступове поширення ідеї національної свідомості, що базується на етнічній тотожності, стає

однією з головних тем досліджень суспільних наук нової та новітньої історії. Виявляючи складові національної ідентичності, українська інтелігенція, як і інтелігенція інших країн Східної Європи, зосередила увагу на таких неповторних рисах своєї етнічної спільності, як історія, фольклор, мова та література.

Треба визнати, що в процесі становлення сучасної України, а це вже два десятиліття, країна перебуває у стані глибокої світоглядної кризи. З одного боку вона блокує вироблення довгострокової політики соціальних перетворень, а з другого – підриває ідейні основи державності.

Фундаментальні цінності – демократія, свобода, верховенство права, права власності – не користуються довірою у більшості громадян.

Лише на базі єдиного світогляду можна створити умови для спільних усвідомлених дій широких народних мас [1, с. 6].

З огляду на це, метою статті є аналіз впливу релігійно-церковних чинників на формування національної свідомості, а також на розвиток демократичних процесів в Україні.

В реалізації поставленої мети автором визначені такі завдання: 1) теоретичне узагальнення ідеї національної свідомості; 2) окреслення місця і ролі релігійно-церковних чинників для формування громадянського суспільства; 3) опис філософсько-правового підходу до релігійно-церковних чинників як генератора генези національної свідомості.

Однак фундаментальних досліджень із проблематики впливу релігійно-церковних чинників на формування національної свідомості у вітчизняній науці ще не розроблено.

Серед дослідників, які звертають увагу на проблему «національної свідомості», потрібно виділити вітчизняних О.Бочковський, О.Кульчицький, М.Грушевський, Р.Шпорлюк, М.Попович, А.Бичко, В.Горський, Ф.Канак, В.Лісовий та інші, та зарубіжних П.Альтер, Е.Сміт, Е.Гелнер, Г.Септон-Вотсон, В.Коннор, Б.Андерсон та інших. У монографіях, окремих статтях та дисертаційних дослідженнях Б.Андрусишина, В.Бондаренка, С.Головащенко, С.Здіорука, А.Зінченка, В.Єленського, А.Колодного, П.Кралука, О.Крижановського, Г.Кулагіної,

І.Мозгового, Г.Надтоки, П.Панченка, В.Пащенко, І.Преловської, М.Рибачука, Н.Стоколос, В.Ульяновського, Л.Филипович, Є.Чальцевої, Н.Шип, О.Шуби та інших науковців аналізуються дослідження національної свідомості та вплив на неї релігійно-церковних чинників. Як історично багатоступеневий, багаторівневий, структурно складний, неоднозначний у своїх виявах феномен, національна свідомість водночас постає як система взаємопов'язаних елементів. В сучасній українській національній свідомості поєднані явища і тенденції, які є відображенням етнічних, національних, державотворчих процесів. Дослідження діалектики розвитку цих процесів створює новий в українській та світовій науці науковий напрям – етнодержавознавство.

Поняття «національна свідомість» – одне з найбільш дискусійних у сучасному вітчизняному філософському дискурсі; це засвідчує його постійну актуальність. З'ясування природи та властивостей «національної свідомості» дає змогу розрізняти не тільки філософські напрями й школи, але й соціально-політичні орієнтації. Від наслідків аналізу цієї проблеми залежить розуміння і розв'язання багатьох питань як у гносеологічному, так і в культурно-цивілізаційному аспектах, вкрай потрібних для українського соціуму. Особливо це важливо тоді, коли йдеться про «національну свідомість», яка невід'ємна від категорій «нація», «національна ідея», «національна свобода», «національна незалежність» тощо. Безперечно, національна свідомість – складний соціально-культурний, духовний феномен, в якому синтезуються поняття граничних підвалин (народження, життя, смерть і безсмертя), пов'язаних в єдину світоглядну формулу «ствердження життя» у всіх його вимірах; світоглядні коди, тобто перетворені в системах культури соціалізовані базисні життєві функції підтримування життя; рівні світовідношення – предметно-практичний, духовно-практичний та теоретичний; усвідомлення культурного поступу як структуризації та інституціоналізації суспільства внаслідок соціального розвитку базових життєвих функцій людини; соціально-культурний і духовний досвід. Усе це становить особливий «об'єктивний шар реальності в суспільній свідомості, який, щоправда, має смислове значення лише для членів нації

як певної соціально-культурної спільноти» [2, с. 8-9]. Враховуючи вагомий внесок релігійно-церковного чинника у розвиток національної культури в багатьох аспектах, варто зосередитися на проблемі його впливу на формування національної свідомості в контексті сучасних суспільно-політичних процесів.

У теперішній час загострилася криза духовної культури. В епоху секуляризації й диференціації суспільства церкві відвели особливий кут у соціумі, а її втручання в громадське життя вважається некоректним і навіть неприпустимим (у різному ступені в різних країнах, звичайно). Секуляризація на сьогодні має більш широкий і глибокий зміст. Вона означає відмову від релігії у всіх сферах суспільного життя [3, с. 377].

Церква відокремлюється не тільки від держави, але й від суспільства. Її пророча функція дуже послабляється, якщо не взагалі втрачається. Проблеми духовності, моральності постають усе більш гостро. Саме в сфері моральності сучасна людина фундаментально не відповідає критеріям створеної нею науки, техніки та технології. Сучасна духовна криза є породженням розпаду ціннісних орієнтирів і моральної розгубленості на фоні втрати традиційного для західної культури світогляду. Важливе значення для розвитку політологічного знання мало поняття анемії, яким соціолог Дюркгейм позначає стан ціннісно-нормативного вакууму, характерного для перехідних і кризових періодів і стану розвитку суспільств, коли старі норми й цінності перестають діяти, а нові ще не встановилися [4, с. 311]. Ця думка вченого дуже слухна для визначення ситуації, що склалась в Україні. Вирішення проблемних питань, пов'язаних з особливостями з формуванням системи духовних цінностей перехідного суспільства, може вказати вихід із духовної кризи, що охопила зараз не тільки нашу країну, але і все світове співтовариство і загрожує гуманітарною катастрофою всесвітнього масштабу.

Національна свідомість є надзвичайно складною системою, в якій кожний елемент пов'язаний з усіма іншими генетично, змістовно й функціонально, відіграючи особливу, лише йому властиву роль у розвитку суспільства як цілісного організму. Одним із таких елементів є ідеологія – явище, яке зародилося в історії людства одночасно з

виникненням суспільної свідомості, хоча стало предметом наукового осмислення лише в кінці XVIII століття. Однак ця рефлексія, мабуть як жодна інша, була надзвичайно суперечливою впродовж усієї її історії та залишається такою донині.

В Україні за роки незалежності ставлення до ідеології зазнало суттєвих змін. Відразу після розпаду СРСР воно було переважно негативним. Поширеною була думка, що будь-яка ідеологія погана і треба позбутися цього феномена в усіх його проявах. Однак, невдовзі, стало очевидним, що трансформаційні процеси, які розпочалися в країні, вимагають чітких, теоретично обґрунтованих орієнтирів внутрішньої і зовнішньої політики, які, як виявилось, неможливо почерпнути безпосередньо з повсякденного досвіду чи інтуїтивних догадок. Ідеологія – це система орієнтирів соціально-політичної діяльності суб'єктів суспільного життя. Відображаючи корінні інтереси певних верств населення чи нації в цілому, вона обґрунтовує їхню історичну виправданість та суспільну доцільність, вказує шляхи й засоби задоволення цих інтересів.

Таке розуміння суті ідеології знімає дискусійне питання про поділ ідеологій на політичні та неполітичні. Ідеологія являє собою інтегративне утворення, органічне поєднання системи знань і системи цінностей, тобто систему науково обґрунтованих ціннісних орієнтирів (в ідеалі, звісно, оскільки на практиці до цього додаються об'єктивні похибки та свідомі містифікація). Вона, як вважає автор, повинна вирішити такі основні завдання:

1. на основі об'єктивної наукової картини дійсного стану суспільного життя та наявних панівних інтересів визначити стратегічну мету суспільного розвитку на даному історичному етапі;

2. відшукати засоби та шляхи здійснення наміченої стратегічної мети;

3. знайти суб'єктів (соціальні та політичні сили), спроможних реалізувати стратегічну мету;

4. створити конкретну політичну програму суспільних перетворень відповідно до поставленої мети;

5. розробити механізм політичної боротьби за реалізацію намічених перетворень (тобто розробити стратегію);

6. запропонувати найефективніші способи впливу на масову свідомість (просвітницькі заходи, агітація, пропаганда, спеціальні інформаційні операції тощо);

7. консолідувати усі зацікавлені соціально-політичні сили, спрямувати їхню активність на виконання програмних цілей.

Після проголошення незалежності перед Україною об'єктивно постала проблема національної самоідентифікації, яка потребує, передусім, визначення основного принципу життєдіяльності нації (національної ідеї), стратегічної мети історичного поступу, шляхів і засобів досягнення поставлених цілей, основних соціальних і політичних сил, спроможних виступити носієм національного прогресу.

У середині 90-х років у політичній практиці України широкого поширення набули ідеї лібералізму, які й були відображені у Конституції 1996 р. [5] та Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991 р. [6]. Однак цінності класичного лібералізму зазнали суттєвої корекції у країнах Заходу ще у 60-70-х роках. В Україні, з її схильним до консерватизму національним менталітетом, деформованою радянським способом життя масовою свідомістю, низьким рівнем політичної активності народу, мізерною часткою патріотично налаштованої еліти ліберальна ідея продемонструвала свою цілковиту практичну неспроможність.

У сьогоднішньої української влади, попри формальне існування національної ідеї, відсутня чіткість та єдність в її формулюваннях, і, що є головним, – відсутні конкретні шляхи щодо реалізації національної ідеї. Звідси непослідовність внутрішньої та зовнішньої політики.

«Є тільки один історичний шлях досягнення вищої вселюдськості, єдності людства, — писав ще у 1918 р. російський філософ М. Бердяєв, — шлях національного зростання й розвитку, національної творчості. Вселюдськість розкриває себе лише під виглядом національностей. Денаціоналізація є ... чистісінька порожнеча, небуття» [7, с. 99].

Поза зв'язком з цілим окрема особа не тільки втрачає свою

самоцінність, а й перестає бути особистістю взагалі. І навпаки, нація, яка починає нехтувати інтересами своїх громадян, неминуче перетворюється, за влучним визначенням Дж. Мацціні, у «натовп, випадкове згуродження людей, яких одні обставини звели до купи, а інші розведуть» [8, с. 57]. Претензії винайти національну ідею сміховинні й блюзнірські одночасно. Національна ідея або є, або її немає.

Наведені аргументи показують, що національна ідея являє собою не предмет соціально-статистичного вивчення, а результат культурно-філософського аналізу самої історичної дійсності України, оскільки існування нації як суб'єкта великої історії неможливе без усвідомлення власної національної ідеї.

У багатоконфесійній державі Україна діє понад 27 тис. релігійних організацій, які представляють більше сотні конфесій. На нинішньому етапі українського державотворення релігія як форма суспільної свідомості та церква як інститут громадського суспільства стали важливим чинником політичного процесу. Причому характерною особливістю сучасної релігійної ситуації є те, що її формування відбувається не лише за рахунок традиційних для України церков і конфесій, а й під цілеспрямованим впливом закордонної релігійної експансії та активної діяльності місцевих представництв неокультів [9, с.244].

Особливою характеристикою національної ідеї, як релігійно-церковного чинника формування національної свідомості, є світоглядна інформація, яка відповідає на питання, чи існує Бог, які Його властивості, чи існують чудеса, чи можуть порушуватися закони природи, у чому сенс життя, чи існує загробне життя й інші. Якщо спеціальна інформація цікавить тільки людей певної професії, то світоглядна інформація цікавить відразу всіх. Світоглядна інформація у величезній мірі впливає на поведінку людей. Вона має як позитивні, так і негативні сторони.

Одна із негативних сторін світоглядної інформації полягає в тому, що релігія допомагає віруючим людям перебороти негативні емоції. Люди мають потребу в подоланні негативних емоцій. Якщо негативні емоції (страх, горе, розпач, переживання самотності) тривають занадто

довго й переживаються занадто глибоко, то людський організм «ламається».

Інша позитивна сторона даної функції релігії полягає в тому, що вона породжує й підтримує спілкування в людей із загальним для них світоглядом.

Що стосується негативних сторін світоглядної функції, то тут маємо розбіжності у поглядах науковців. Так, з богословської точки зору (С.Н.Булгаков [10], І.А.Льїн [11], Б.Спіноза [12]), у релігії ніяких негативних сторін не було, немає й бути не може.

Історики (Г.Бедуел [13], А.Великий [14], М.С.Грушевський [15], Д.Дорошенко [16], А.Колодний [17] та ін.) підкреслюють наявність двох негативних сторін світоглядної функції. Перша негативна сторона – відчуження людей один від одного за світоглядною ознакою. Мається на увазі, що люди, які належать до різних релігійних конфесій, часто ставляться один до одного, як мінімум, байдуже, як максимум недружелюбно, а в окремих випадках навіть ворожо. Чим сильніше пропагується в тій або іншій релігії ідея обраності, тим сильнішим є відчуження між віруючими різних конфесій.

Характерною особливістю радянської моделі державно-церковних відносин є протиріччя між формально проголошеним принципом відокремлення держави від церкви та фактично тотальним тиском і контролем влади над церквою. Ще одним протиріччям було те, що на законодавчому рівні проголошувався принцип свободи совісті, тоді як програмою КПРС передбачалося повне подолання релігії. Таким чином, сама влада порушувала вимоги конституції і чинного законодавства, перетворивши формально правильні гасла на порожні декларації. Істотні зрушення у відносинах держави і церкви сталися, починаючи зі середини 80 років ХХ ст. Під впливом процесів перебудови конфронтаційна модель відносин поступається місцем поміркованому співіснуванню.

Підсумовуючи викладений в статті матеріал, робимо висновок, що на різних етапах вітчизняної історії існували специфічні моделі суспільно-церковних відносин. Проте лише за умов суверенітету і незалежності держави церква на рівних співіснувала з державою,

займаючи патріотичні позиції, беручи активну участь у національно-державотворчих процесах.

Проведене дослідження показало, що релігійно-церковні чинники формування національної свідомості являють собою систему взаємопов'язаних складових формування та розвитку національної ідеї. У системі зазначених чинників особливу роль відіграє християнська мораль, яка нині перебуває у скрутному становищі, зазнаючи критики з боку науковців.

Так, сьгоднішні спроби сформулювати національну ідею базуються найчастіше на націоналістичних і модерністських позиціях, що суперечить українській християнській традиції. У силу історичної роздробленості української церкви на уніатську та православну, в суспільстві проявляється дезінтеграційна функція релігії, що ускладнює визначення національної ідеології. Дана проблема, на погляд автора, є ознакою постмодерну.

Література

1. Литвин В.М. «Суспільство треба об'єднувати навколо фундаментальних цінностей – свободи, незалежності, соборності» / В.М. Литвин // *Голос України* – 2012. – №78 – С. 4-6.
2. Толочко П.П. Від Русі до України: Вибрані науково-популярні та публіцистичні праці. / П.П.Толочко. – К.: Абрис, 1997. – 395 с.
3. Коваль І.В. Взаємодія держави, суспільства та церкви: концептуалізація сучасних підходів. // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 39. – С. 374-385.
4. Дюркгейм Э. Социология религии и теория познания // *Религия и общество*. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 775 с.
5. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. – ст. 141.
6. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України // *Відомості Верховної Ради УРСР*. – 1991. – № 25. – ст. 283.
7. Бердяев Н.А. Царство Духа и царство кесаря. / Н.А. Бердяев. – М.: Республика, 1995. – 434 с.
8. Мацціні Д. Обов'язки перед країною. / Д.Мацціні. // *Націоналізм. Антологія*. – К.: Смолоскип, 2006. – 256 с. – С. 56-62.
9. Коваль І.В. Демократія і міжконфесійні взаємини: українські реалії / І.В.Коваль // *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного*

гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2011. – Вип. 5-6. – С. 243-251.

10. Булгаков С.Н. Христианский социализм. / С.Н. Булгаков. – Новосибирск: Сибирь, 1991. – 330с.

11. Ильин Н.А. Путь духовного обновления./ Н.А.Ильин. – М.: Инфа, 2003. – 368 с.

12. Спиноза Б. Богословско-политический трактат. / Бенедикт Спиноза – Минск: Литература, 1998. – 527 с.

13. Бедуел Г. Історія Церкви. / Г. Бедуел. – Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу, 2000. – 296 с.

14. Великий А. З літопису Християнської України. / А. Великий. – Рим: Видавництво оо.Василіян, 1997. – Т. ІХ. – 304 с.

15. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? / М.В. Грушевський . – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.

16. Дорошенко Д. Нарис Історії України. / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – Т.1. – 238 с.

17. Колодний А.М. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. / А.М. Колодний, Л.О. Филипович. – Львів: Логос, 1996. – 182 с.

Анотація

***Коваль І.В.* Вплив релігійно-церковних чинників на формування національної свідомості: філософсько-правовий підхід. – Стаття.**

Стаття присвячена аналізу та вивченню місця і ролі релігійно-церковних чинників на формування національної свідомості. Актуалізується значення національних ідей, національної свідомості як вагомих факторів утворення та розбудови української державності.

Ключові слова: церква, релігія, національна ідея, національна свідомість, релігійно-церковні чинники.

Аннотация

***Коваль И.В.* Влияние религиозно-церковных факторов на формирование национального сознания: философско-правовой подход. - Статья.**

Статья посвящена анализу и изучению места и роли религиозно-церковных факторов на формирование национального сознания. Актуализируется значение национальных идей, национального сознания как весомых факторов создания и развития украинской государственности.

Ключевые слова: церковь, религия, национальная идея, национальное сознание, религиозно-церковные факторы.

Summary

***Koval I.V.* The Influence of Religious and Church Factors on the Formation of**

the National Consciousness: Philosophical and Legal approach. – Article.

The article is devoted to the analysis and studying of the place and role of religious and church factors on the formation of the national consciousness. The importance of the national idea, national consciousness as significant factors of forming and developing of the Ukrainian statehood is being actualized.

Key words: church; religion; national idea; national consciousness; religious and church factors.

